

PATRYK ZAJĄC

O PRZEKAZIE UNIWERSALNYM TEKSTÓW KULTURY NA PODSTAWIE PRZYSŁÓW W JĘZYKU HAUSA I POLSKIM¹

Streszczenie

Artykuł dotyczy jednozdaniowych tekstów utrwalonych w różnych językach według podobnych schematów strukturalnych, zwanych przysłowiami. Skupia się na porównaniu treści przysłów języka hausa i polskiego, ale uwzględnia też sposób obrazowania pojęć, które te treści wyrażają. Zastosowana metodologia zwraca uwagę na wyrazy najczęściej używane w przysłowia, które (za Wierzbicką 1997) uznaje się za słowa klucze kultury, czyli wyrazy o szczególnym statusie kulturowym. Kodują one treści ważne dla sposobu funkcjonowania danej społeczności. W oparciu o zbiory przysłów Kirk-Greene'a (1966), Yunusy (1977) oraz Kłosińskiej (2011) i Adalberga (1889–94) znalezione zostały pary przysłów hausa i polskich mających to samo znaczenie (przesłanie) i sposób obrazowania (te same słowa klucze). Sam fakt występowania takich par przysłów (np. *Matambayi ba ya bata* 'Kto pyta, nie błądzi', *Rigakafi ta fi magani* 'Lepiej zapobiegać niż leczyć') w językach odległych geograficznie i kulturowo stawia pytania o wartości uniwersalne, niezależne od otoczenia przyrodniczego i kulturowego. Zaprezentowane zostały przykłady wraz z tłumaczeniem i objaśnieniem znaczenia.

Słowa kluczowe: przysłowia hausa, słowa klucze kultury, językowy obraz świata, paremiologia porównawcza, uniwersalność przekazu

Wstęp

Powszechnie uważa się, że istnieją wartości i pojęcia uniwersalne dla ludzi wszystkich kultur, np. dobro, zło, śmierć. Podobne założenie można przyjąć w odniesieniu do tekstów kultury, których szczególnym przykładem są przysłowia. Im-

¹ Niektóre fragmenty artykułu bazują na tekście pracy magisterskiej Zajęc P., *Słowa klucze kultury w przysłowia hausa*, Warszawa 2017. [praca magisterska napisana w Katedrze Języków i Kultur Afryki WO UW pod kierunkiem prof. Niny Pawlak]. W szczególności dotyczy to zaprezentowanego materiału badawczego w postaci przysłów hausa.

plikuje ono istnienie w różnych językach paremii wyrażających te same znaczenia. Teza ta opiera się w dużej mierze na intuicji, ale dowodów na jej prawdziwość dostarczyć może etnolingwistyka, badająca różne aspekty kultury poprzez analizę danych językowych. W niniejszym artykule dokonano analizy porównawczej na materiale obejmującym 14 wybranych przysłów w języku hausa i polskim, z odwołaniem do pojęcia językowego obrazu świata rozumianego jako „zawarta w języku, różnie zwerbalizowana interpretacja rzeczywistości dająca się ująć w postaci zespołu sądów o świecie” i przyjmując, że „[m]ogą to być sądy „utrwalone” (...) w kliszowanych tekstach (np. przysłowia)”².

„...[P]rzysłowie jest jednostką tekstu, tworem literacko-językowym mającym postać zdania (często rymowanego), charakteryzującym się stałością formy oraz „dwustopniowością” znaczenia”³. Przysłowia są zestawem porad życiowych, które modelują społeczne zachowania i kodyfikują wiedzę powszechnie znaną wśród danej ludności za pomocą sądów uogólniających⁴. Porównanie przekazu przysłów w języku hausa i polskim pozwala na zidentyfikowanie par ekwiwalentów semantycznych. „Występowanie (...) przysłów o takim samym znaczeniu w kilku językach, nawet ze sobą niespokrewnionych, pozwala wysnuć tezę o uniwersalności zjawiska, uczucia, cechy, ich ponadpaństwowości, ponadnarodowości, natomiast różnica polega na sposobie wyrażania i ich opisywania”⁵. Dostępne opisy treści przysłów i sposobów ich wyrażania faktycznie wskazują, że przysłowia hausańskie opierają się na innych niż polskie wzorach konceptualizacyjnych⁶. Dotyczą one głównie lokalnych uwarunkowań przyrody i rodzimej kultury oraz odwołują się do skojarzeń, które są przywoływane poprzez użycie ich odpowiedników leksykalnych. Znajduje to swoje potwierdzenie w nielicznych dotychczas pracach podejmujących próby porównania paremii hausa z innymi językami: angielskim⁷ i polskim⁸. Jednakże analiza słownictwa 14 ekwiwalentnych znaczeniowo przysłów hausa i polskich, wykazała istnienie w obu językach par porzekadeł posługujących się zbliżonym sposobem obrazowania w odniesieniu do tych samych znaczeń, pomimo dystansu geograficznego i kulturowego, który te języki dzieli.

² J. Bartmiński, *Językowe podstawy obrazu świata*, Lublin 1977, s. 12.

³ K. Kłosińska, *Słownik przysłów. Przysłownik*, Poznań 2011, s. 10.

⁴ J. Bartmiński, dz. cyt., s. 160.

⁵ K. Stanek, *Litość po turecku, czyli wzorzec kulturowy zawarty w języku*, „Studium Praktycznej Nauki Języków Obcych”, www.spnjo.polsl.pl, 2009, [dostęp z: 07-05-2018], s. 192.

⁶ S. Piłaszewicz, *Historia literatur afrykańskich w językach rodzimych. Literatura hausa*, Warszawa 1983. Y. Yunusa, *Hausa a dunkule na daya [Hausa w pigulce, tom pierwszy]*, Kano 1977.

⁷ A.H.M. Kirk-Greene, *Hausa ba dabo ba ne [Hausa nie jest czarną magią]*, Ibadan 1966. Y.S. Saleh, *A Contrastive Analysis of English and Hausa Proverbs in Selected Texts*, Zaria 2014. [niepublikowana praca magisterska napisana w Department of Art and Social Science Education Ahmadu Bello University pod kierunkiem R.J. Daury, Ph.D.].

⁸ P. Zajac, dz. cyt.

Material badawczy

Przedmiotem analizy dokonanej w niniejszym artykule są przysłowia wyselekcjonowane z dostępnych zbiorów w języku hausa i polskim. Przykłady polskie oraz ich znaczenia podano za *Wielkim słownikiem języka polskiego*⁹ oraz leksykonami skompilowanymi przez Adalberga¹⁰ i Kłosińską¹¹. Cechują się one przemyślaną kompozycją pozwalającą na szybkie wyszukiwanie porzekadeł przy wykorzystaniu istotnych elementów leksykalnych ich treści. Zbiory przysłów uwzględniające porządek oparty na wspólnych elementach leksykalnych mają szczególne znaczenie dla badań etnolingwistycznych, np. wiele polskich przysłów jest tematycznie związanych z pogodą i uprawami, zawierają one nazwy miesięcy oraz rzeczowniki odnoszące się do etapów cyklu pracy na roli, co wskazuje na głęboko zakorzenione tradycje rolnicze polskiego społeczeństwa, np. *Gdy w maju śnieg pada, suszę zapowiada; Ile w marcu dni mglistych, tyle w żniwa dni dżdżystych*.

Material w języku hausa z kolei zaczerpnięto ze zbiorów Yunusy¹² oraz Kirk-Greene'a¹³, zawierających odpowiednio po 1505 i 500 przysłów, a także słownika Abrahama¹⁴. Leksykony te zawierają przysłowia ułożone alfabetycznie oraz objaśnienia ich znaczeń, które stanowią podstawę interpretacji zaprezentowanych w artykule przykładów. Warto wspomnieć, że dotychczas powstało wiele zbiorów paremii w języku hausa. 400 utrwalonych fraz hausa wraz z przekładem na angielski zebrał Merrick (1905)¹⁵. Mniejsze zbiory przysłów zamieścili w swoich pracach Robinson (1887)¹⁶, Prietze (1904)¹⁷ oraz Mischlich (1911)¹⁸. W czasach bliższych współczesności ukazał się leksykon Whittinga (1940)¹⁹ oraz Karin magana: „*Iya magana ma da ranarsa!*” (1950)²⁰, który powstał w krę-

⁹ P. Żmigrodzki (red.), *Wielki słownik języka polskiego*, Kraków 2007, [dostępny pod adresem: www.wsjp.pl].

¹⁰ S. Adalberg, *Księga przysłów, przypowieści i wyrażeń przysłowiowych polskich*, Warszawa 1889–1894.

¹¹ K. Kłosińska, dz. cyt.

¹² Y. Yunusa, dz. cyt.

¹³ A.H.M. Kirk-Greene, dz. cyt.

¹⁴ R.C. Abraham, *Dictionary of the Hausa Language*, London 1962.

¹⁵ G. Merrick, *Hausa Proverbs*, London 1905.

¹⁶ Ch.H. Robinson, *Hausa Grammar*, London 1897.

¹⁷ R. Prietze, *Hausa-Sprichwörter und Hausa-Lieder*, Kirchhain 1904.

¹⁸ A. Mischlich, *Lehrbuch der hausanischer Sprache*, Berlin 1911.

¹⁹ Ch. Whitting, *Hausa and Fulani Proverbs*, Lagos 1940.

²⁰ Karin Magana. „*Iya magana ma da ranarsa!*” [Przysłowia. „Umiejętne wysławianie się jest sztuką”], Zaria 1950. Język hausa zapisywany jest przy pomocy alfabetu łącińskiego (*boko*), do którego wprowadzono następujące dodatkowe litery na oznaczenie spółgłosek glottalizowanych: *k*, *d*, *ɓ*, *y*. W niniejszym artykule zastosowano ustandaryzowany zapis w alfabecie łącińskim bez notacji tonów i długości samogłosek oraz nie rozróżniający fonemu *r* jednoudereniowego (ang. *flap*) od wieloudereniowego (ang. *thrilled*).

gu rodzimym Hausa. Jego autorstwo pozostaje anonimowe, co jest znamienne w kontekście wkładu, jaki wnosi w gromadzenie i zachowanie utworów należących do tradycji ustnej, których twórcami są pokolenia nieznanymi z imienia przekazicieli.

Poprzedzając paremiologiczną analizę porównawczą na materiale 14 par przysłów hausa i polskich, która została zaprezentowana w dalszej części artykułu, wydaje się słuszne wspomnieć o polskich przekładach przysłów hausa. Należy jednak zaznaczyć, że nie wydano jak dotąd ich zbioru w języku polskim. Piłszczikowa (1958)²¹ opracowała, w publikacji zbiorowej poświęconej folklorystycznym tekstom afrykańskim, część zatytułowaną *Przysłowia, zagadki, bajki hausa*. Zamieszczone w niej tłumaczenia kilkudziesięciu porzekadeł cechuje zwięzłość i jasność przekazu, a niemal poetycki styl nadaje im piękną formę przy jednoczesnym zachowaniu sensu i (przeważnie) treści oryginałów. Piłaszewicz (1983)²² natomiast w pracy dotyczącej literatury hausa, poświęcił przysłowiom jeden podrozdział, w którym zaprezentował m.in. przykłady w języku hausa wraz tłumaczeniem i omówieniem ich znaczenia.

Przysłowia hausańskie jako teksty kultury

W języku hausa w odniesieniu do przysłów stosuje się termin *karin magana*²³. Dosłownie można go przetłumaczyć jako ‘fałda mówienia’²⁴. Składa się on z dwóch wyrazów pozostających w relacji dopełniaczowej: *kari* ‘fałda, zgięcie, zgniecenie, plisa (w ubraniu)’, jako pojęcie abstrakcyjne oznaczające ‘stosowanie, właściwy kontekst danego słowa’, oraz *magana* ‘słowo, mowa, mówienie, rozmowa, sprawa’²⁵. Polskie tłumaczenie terminu *karin magana* nie jest zatem w stanie oddać wszystkich sensów słów oraz metaforyczności tego sformułowania.

Przysłowia hausańskie należą do form folklorystycznych, obejmujących więcej niż jeden rodzaj środków językowych o trwałej formie i niedosłownym znaczeniu. Z punktu widzenia języka polskiego, terminem tym określane są zarówno przysłowia jak i aforyzmy, sentencje oraz maksymy²⁶. Takie rozróżnienie środków językowych nie istnieje w hausańskiej tradycji literackiej. Istnieje jednak inny,

²¹ N. Piłszczikowa, *Przysłowia, zagadki, bajki hausa*, w: E. Tryjarski (red.), *Z Czarnego Łądu*, Warszawa 1958, s. 70–124.

²² S. Piłaszewicz, dz. cyt.

²³ Jest to liczba pojedyncza ‘przysłowie’, l. mn. *karin maganganu* ‘przysłowia’. W literaturze fachowej jak i w języku hausa, w odniesieniu do przysłów jako gatunku, częściej używa się liczby pojedynczej.

²⁴ N. Pawlak, *Pomyśleć i powiedzieć w języku hausa*, w: „Języki Afryki a kultura”, Z. Podobińska (red.), Warszawa 2004, s. 171.

²⁵ Są to tylko niektóre (najtrafniejsze w tym kontekście) znaczenia tych wyrazów odnotowane w słownikach.

²⁶ K. Kłosińska, dz. cyt., s. 10.

rodzimy podział obejmujący gatunki oratory, które nie mają odpowiedników w językach europejskich, m.in. *kirari, take, habaici, zambo*²⁷.

Przysłowia (*karin magana*) to krótkie utwory o anonimowym autorstwie. Jako ich najważniejszą cechę, która wyróżnia je spośród innych form, Hausańcy podają fakt, że wymagają one od słuchacza interpretacji²⁸. Cechuje je bowiem ogólnikowość wypowiedzi i zwięzłość treści. Posługują się obrazowym językiem, nierzadko przybierając rytmiczną i rymowaną formę. Ich struktura stylistyczno-metryczna opiera się na stałych jednostkach leksykalnych i gramatycznych²⁹. Należą one do charakterystycznych sposobów formułowania myśli uniwersalnych. Na poziomie strukturalnym odnaleźć można liczne podobieństwa z językiem polskim, np. *...ya/ta*³⁰ *fi...* ‘być lepszym’, por. hau. *Tafiya ta fi zama* ‘Podróżowanie jest lepsze niż pozostawanie w miejscu’ i pol. *Lepszy rydz niż nic; inda... nan...* ‘gdzie... tam...’, por. hau. *Inda wani ya ki yini nan wani yake nema da kwana* ‘Gdzie jeden nie chce spędzić dnia, tam inny szuka miejsca żeby spędzić noc’ i pol. *Gdzie kucharek sześć, tam nie ma co jeść; wanda... wani...* ‘kto...kogoś...’, por. hau. *Wanda yake inuwa, bai san wani yana rana ba* ‘Kto jest w cieniu, nie zna tego, kto jest w słońcu’ i pol. *Kto sam wlaźł w błoto, drugiego za sobą ciągnie*.

Podobnie jak większość kultur afrykańskich, kultura Hausa wywodzi się z kręgu tradycji ustnej. W czasach, gdy ludzie byli niepiśmienni, powtarzanie starych podań było sposobem przekazywania wartości moralnych i kulturowych nowym pokoleniom. Ta praktyka zachowała się do dziś, pomimo powszechnej znajomości pisma i środków masowego przekazu³¹. Wbrew panującej obecnie tendencji do optymalizacji przekazu mówionego, skrótości komunikatów, która nie pozostawia miejsca na przysłowia, zaczynają one budzić zainteresowanie we współczesnych społeczeństwach, szczególnie w Afryce³².

Wśród ludu Hausa znajomość przysłów i sztuka ich trafnego użycia jest wysoko ceniona. Hausańcy szcycą się bogatą i długą tradycją stosowania porzekadeł. Już w czasach poprzedzających nadejście islamu na obszary zamieszkałe przez Hausa (ok. XIV w.) jedną z charakterystycznych aktywności kobiet hausańskich było opowiadanie historii i bajek. Ich treść, dla lepszego zrozumienia bywała opatrzona przysłowiami. Zwykle opowiadanie miało miejsce wieczorem w domu lub przy ognisku pod gołym niebem³³. Kobietom z ludu Hausa przypisuje się au-

²⁷ G. Furniss, *Poetry, Prose and Popular Culture in Hausa*, London 1996, s. 70.

²⁸ Tamże.

²⁹ S. Piłaszewicz, dz. cyt., s. 28–29.

³⁰ Są to warianty rodzajowe zaimka trzeciej osoby liczby pojedynczej.

³¹ S. Piłaszewicz, dz. cyt., s. 13.

³² S. Baldi, *Body Parts in Hausa Proverbs*, “Studies of the Department of African Languages and Cultures”, t. 46 (2012), s. 7.

³³ Tamże, s.7.

torstwo większości przysłów, powołując się przy tym na panujący w tradycyjnych rodzinach zakaz opuszczania przez nie domostwa (hau. *kulle*), który jakoby stanowił czynnik stymulujący pośrednio do wymyślania przez nie nowych powiedzeń. Fakt ten potwierdzony jest obecnością emocji związanych z relacjami panującymi w rodzinie poligynicznej w niektórych przysłowiach³⁴, np. *Ba kukana ba uwar kishiya ta mutu* ‘Nie będę płakać z powodu śmierci matki współżony’.

W tradycyjnym społeczeństwie Hausa przysłowia odgrywały istotną rolę jako teksty kultury kodujące wierzenia, przekonania, zwyczaje i dzieje tego ludu. Stanowią one wyraz jego filozofii, a przekazywane za ich pomocą treści odzwierciedlają zasady etyczno-moralne, którymi kierują się jego członkowie³⁵. Zatem przysłowia „kodyfikują społeczną wiedzę w jej wariacie popularnym” i „formułują (...) sądy uogólniające”³⁶. Potwierdza to ich szczególną wartość w kontekście badań nad językowym obrazem świata.

Poprzez porównywanie wycinków językowego obrazu świata, wyłaniających się z przysłów hausańskich i polskich, można dowieść przede wszystkim różnic, ale także podobieństw językowo-kulturowych. Na ich podstawie możliwe jest postawienie tezy o uniwersalnym przekazie niektórych tekstów kultury.

Treści przysłów hausańskich są zrozumiałe w kontekście kultury, której są wytworem. Sposób kodowania znaczeń jest zwykle specyficzny, co czyni go niemożliwym do prawidłowego odczytania z perspektywy innych kultur, np. *Kanwa ba ta jiko a bakinsa* ‘Potaż nie rozplywa się w jego ustach’ – mówi się tak o osobie, która ciągle mówi, papla, gada³⁷. Potaż jest wytwarzanym z popiołu drzewnego lub występującym naturalnie minerałem zawierającym związki potasu, stosowanym tradycyjnie przez Hausańczyków do celów kulinarnych i leczniczych. Przysłowie opiera się na obserwacji, że potaż rozpuszcza się w ustach w ślinie. Jeśli ktoś ciągle mówi, ślina wysycha i potaż nie zmieni swej postaci. W kulturze polskiej potaż nie zajmuje tak istotnej pozycji, na co może wskazywać jego obecność w zaledwie jednym przysłowiu spośród ponad 30 tys. zgromadzonych przez Adalberga³⁸ (*Gdyby nie było potażu, nie byłoby ekwipażu*) wobec 12 wystąpień wyrazu *kanwa* ‘potaż’ w zbiorze Yunusy³⁹ zawierającym „zaledwie” 1505 haseł.

Dystans kulturowy manifestuje się za pomocą kodów kulturowych, zawartych w słownictwie przysłów hausa, ale także przez używanie jedynie początkowej części porzekadła, które zyskuje sens dopiero, gdy dopowiemy jego dalszą treść. Zatem do zrozumienia sensu konieczna jest wcześniejsza znajomość tego powie-

³⁴ S. Piłaszewicz, dz. cyt., s. 29–30.

³⁵ Tamże, s. 29.

³⁶ J. Bartmiński, dz. cyt., s. 160.

³⁷ Y. Yunusa, dz. cyt., s. 30.

³⁸ S. Adalberg, dz. cyt.

³⁹ Y. Yunusa, dz. cyt.

dzenia i kulturowo uwarunkowanych sposobów wyrażania znaczeń. Przykładem są tytuły powieści, w których opuszczono drugą część przysłowia: *Idan so cuta ne* [*hakuri ma magani ne*]⁴⁰ ‘Jeśli miłość jest chorobą, [to cierpliwość jest lekarstwem]’ Yusufa M. Adamu⁴¹; *Kome nisan dare* [*gari zai waye*]⁴² ‘Jakkolwiek daleko by nie było do nocy, [zapadnie zmierzch]’ oraz *Kowa ya bar gida* [*gida ya bar shi*] ‘Ktokolwiek opuści swój dom, [dom opuści jego]’⁴³ autorstwa Mahmuda Baraua Bambalego⁴⁴. Zjawisko to zostało także odnotowane w języku polskim. Przykładem jest nagłówek prasowy, w którym posłużono się jedynie początkiem porzekadła: *Człowiek człowiekowi* [*wilkiem*]⁴⁵. Świadczy to o podobnym funkcjonowaniu przysłów w języku hausa i polskim.

Jak już wspomniano przysłowia hausa w roli tytułów są powszechnie stosowane w beletryście, np. *Tura ta kai bango* ‘Przyparci do muru’⁴⁶ Sulaimana Ibrahima Katsiny⁴⁷ czy *Magana jari ce* ‘Mowa jest skarbem’ Abubakara Imama⁴⁸. Wiąże się to z faktem, że znajomość ludowych mądrości jest szczególnie pożądana u poetów i pisarzy. Dzięki ich pracy przysłowia wychodzą poza krąg opowiadań ludowych i przenikają do wszystkich gatunków współczesnej literatury hausa oraz języka potocznego. Ta cecha przysłów zdaje się być właściwa także innym narodom i społecznościom afrykańskim, np. nigeryjski pisarz Chinua Achebe uważał, że funkcją przysłów w jego dziełach jest „złagodzenie języka”, przekazywanie niewygodnych, kontrowersyjnych informacji w sposób nie-bezpośredni, co odpowiada sposobowi ich używania wśród członków ludu Ibo, do którego należał⁴⁹. Funkcjonowanie przysłów w literaturze polskiej, przede wszystkim jako ozdobników, zaświadczone jest w dziełach wybitnych twórców różnych epok, m.in.

⁴⁰ Przysłowie odnosi się do uczucia rozłąki i tęsknoty. Ludzie, którzy się kochają, gdy nie mogą być razem – cierpią. Mądrość ludowa Hausańczyków radzi, aby wówczas zachować spokój i uzbroić się w cierpliwość, która jest jedynym lekarstwem (Y. Yunusa, dz. cyt., s. 21–22).

⁴¹ Y.M. Adamu, *Idan so cuta ne*, Kano 1989.

⁴² Funkcjonuje też w wersji: *Kome isananin dare, gari zai waye* ‘Jakkolwiek nie koszmarna byłaby noc, zapadnie zmierzch’ (za R.C. Abraham, dz. cyt., s. 194).

⁴³ Przysłowie oznacza, że nie należy pochopnie zrywać więzi ze swoim domem (rodziną), bo może to spowodować, że spotkamy się w nim z odrzuceniem (za N. Pawlak, *Dom w opozycji do buszu i świata. Perspektywa kulturowa pojęcia ‘gida’ w języku hausa*, „Etnolingwistyka” 22 (2010), s. 133).

⁴⁴ M.B. Bambale, *Kome nisan dare*, Zaria 1994, M.B. Bambale, *Kowa ya bar gida*, Zaria 1994.

⁴⁵ Przykład podają za: A. Sadowska, *Tytuły prasowe – ich budowa i funkcja*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Litteraria Polonica”, tom 9 (2007), s. 410.

⁴⁶ Przysłowie to stosuje się do opisanego sytuacji, gdy zbliżają się jakieś trudności, kłopoty (Yunusa, dz. cyt., s. 52).

⁴⁷ S.I. Katsina, *Tura ta kai bango* [Przyparci do muru], Zaria 1983.

⁴⁸ Alh. A. Imam, *Magana jari ce* [Mowa jest skarbem], Zaria 1960.

⁴⁹ N. Pweddton, *Proverbs and Tales as Stylistic Devices in Chinua Achebe’s Novels and Short Stories*, „Jos Journal of Humanities” t. 1 (1998) nr 1, s. 267–268.

Adama Mickiewicza, Aleksandra Fredry, Ignacego Krasickiego⁵⁰ czy Jana Kochanowskiego⁵¹. Ponadto porzekadła ludowe są wykorzystywane w roli sloganów reklamowych, które najczęściej opierają się na nawiązaniu do oryginalnego przysłowia poprzez nieznaczną modyfikację jego treści, np. slogan z reklamy soków owocowych: *Fortuna*⁵² *się kołem nie toczy*, *Fortuna się toczy owocem* zaczerpnięto od powiedzenia *Fortuna kołem się toczy*⁵³.

Karin magana mogą odwoływać się do znajomości treści utworów ludowych, czy lokalnej historii. Są to tzw. przysłowia odnośne. Nawiązują one do powszechnie znanych bajek i wydarzeń. Tego typu powiedzeniem jest: *Ashe dai, amo ba nama ba ne* ‘Zaprawdę dźwięk bębna nie jest mięsem’. Nawiązuje ono do bajki *Kura da ganga* ‘Hiena i bęben’, w której te słowa wypowiada tytułowa hiena, gdy uderzeniem łapy w bęben płoszy zającą, na którego polowała⁵⁴; a także: *Na Bello Badin* ‘Ibadan należy do Bello’. Przysłowie to mówi o sytuacji, w której udało się coś uzyskać bez wysiłku czy starań⁵⁵. Odwołuje się ono do historycznej postaci – syna Usmana dan Fodio – sułtana Sokoto imieniem Muhammad Bello, który panował w latach 1817–1837. Próbował on poszerzyć granice swojego państwa na południe i podbić miasto Ibadan (hau. *Badin*), co mu się nie udało.

Jednakże w języku hausa i polskim istnieją także przysłowia posługujące się takimi samymi (lub bardzo podobnymi) kodami. Ich liczba szacowana jest na niewielką część zasobu paremii obu języków z uwagi na znaczne różnice kulturowe między społeczeństwem polskim i hausańskim oraz odmiennosć podłoża środowiskowego, do którego się odwołują. Dotychczas udało się zidentyfikować 14 par takich przysłów, które zamieszczono w dalszej części artykułu.

Leksykalne podstawy wyrażania znaczeń w przysłowiaach hausa

Przysłowia jako aprobowany społecznie i zobiektywizowany w ramach określonej kultury środek ekspresji, odwołujący się do typizacji elementów formy i treści⁵⁶ stanowią cenny materiał do badań etnolingwistycznych. Wyodrębnienie podstaw konceptualizacji pojęć w przysłowiaach hausa poprzez rozpoznanie wyrazów, których znaczenia stanowią podstawę skonwencjonalizowanej interpretacji rzeczywistości, pozwala na uszeregowanie zbioru przysłów według jednostek lek-

⁵⁰ K. Kłosińska, dz. cyt., s. 25–27.

⁵¹ Z. Szmydtowa, *Przysłowia i zwroty przysłowiowe w utworach Kochanowskiego*, „Pamiętnik Literacki”, 45/1 (1954), s. 30–60.

⁵² Jest to nazwa marki soków owocowych.

⁵³ K. Kuszak, *Przysłowie jako językowy nośnik wartości – perspektywa pedagogiczna*, „Studia Edukacyjne”, nr 26 (2013), s. 57–59.

⁵⁴ S. Piłaszewicz, dz. cyt., s. 29–34.

⁵⁵ Y. Yunusa, dz. cyt., s. 149–150.

⁵⁶ J. Bartmiński, dz. cyt., s. 44.

sykalnych (wyrazów kluczowych), na których opiera się treść całego przysłowia. Na gruncie języka polskiego podobną metodologię zastosowali Adalberg⁵⁷ i Kłosińska⁵⁸. Takie uporządkowanie materiału badawczego pozwala na porównywanie przysłów hausańskich i polskich w odniesieniu do słownictwa, którym się posługują.

Słowa klucze kultury w przysłowiaach hausa

Przysłowia są tekstami, w których wszystkie elementy leksykalne są istotne i jedynie razem wyrażają określoną z góry treść⁵⁹. Dlatego też w danym przysłowiu możliwe jest wyróżnienie więcej niż jednego wyrazu kluczowego, na przykład w *Mai arziki ko a Kwara ya sai da ruwa* ‘Bogacz nawet na Nigrze będzie sprzedawał wodę’ zarówno *arziki* ‘bogactwo’ jak i *ruwa* ‘woda’ można uznać za wyrazy, które są nośnikami treści przysłowia. Wybór tylko jednego z nich jako hasła stanowiącego oś powiedzenia byłby z założenia arbitralny.

Jednakże odwołując się do powszechnego w etnolingwistyce założenia, że im częściej dane pojęcie (czyli reprezentujący je wyraz) występuje w tekstach języka, tym ważniejsze jest jego miejsce w językowym obrazie świata danej społeczności i tym bardziej jest on rozpoznawany jako element zawierający treści kulturowe, można zidentyfikować jednostki leksykalne o szczególnym statusie nie tylko w obrębie przysłów, ale całego języka. Są to słowa klucze kultury, które cechują się powszechnością użycia, wysoką frekwencją w zakresie określonej domeny semantycznej, funkcjonowaniem w stałych zwrotach, frazeologizmach i przysłowiaach. Kryteria ich wyróżniania nie są jednak ścisłe i wymagają niekiedy intuicyjnego ukierunkowania na wyrazy istotne kulturowo, które stanowią punkty centralne całych domen kulturowo-semantycznych, a w ich polu pozostają liczne kolokacje oraz konotacje, składające się na kulturowe wyobrażenia związane z kodowanym pojęciem.

Słowa klucze kultury to wyrazy, których znaczenia stanowią podstawę skonwencjonalizowanej interpretacji rzeczywistości. Reprezentują pojęcia i wartości szczególnie ważne dla danej kultury, a badanie ich treści i sposobu funkcjonowania pozwala na lepsze jej poznanie⁶⁰. W odniesieniu do języka hausa słowem kluczem kultury jest, np. *kunya* ‘wstyd’⁶¹, którego zakres semantyczny obejmuje

⁵⁷ S. Adalberg, dz. cyt., s. XIII.

⁵⁸ k. Kłosińska, dz. cyt.

⁵⁹ G. Szpila, *Przysłowie – semantyka tekstu jednozdaniowego*, „Język Polski”, nr 5 (1999), s. 375.

⁶⁰ A. Wierzbicka, *Understanding Cultures through Their Key Words*, New York-Oxford 1997, s. 15–17.

⁶¹ I. Will, *Programmed by Culture? Why Gestures Became the Preferred Ways of Expressing Emotions among the Hausa*, [w:] A. Storch (red.), *Consensus and Dissent: Negotiating Emotion in the Public Space*, Amsterdam – Philadelphia 2017, s. 125.

takie cechy jak: obyczajność, skromność, cnotliwość, obycie, cichość. Jego status kulturowy potwierdzony jest w przysłowiaach: *Rana ba ta karya, sai dai uwar 'ya ta ji kunya* dosł. ‘Dzień [= termin ślubu] nie jest kłamstwem, skoro matka dziewczyny się zawstydzila’ czy *Tsoro na daji, kunya na gida* ‘Strach [przystoi] w buszu, wstyd w domu’. Inne słowa klucze kultury to, np. *aure* ‘małżeństwo’ (*Aure yaƙin 'yammata* ‘Małżeństwo jest bojem dziewcząt’); *sarki* ‘król, emir’ (*Idon da ya ga sarki, ba ya tsoron galadima* ‘Okno, które widziało emira, nie boi się wezyra’) oraz *ruwa* ‘woda’⁶² (*Da na gaba akan ga zurfin ruwa* ‘Z perspektywy przodków widać jak woda jest głęboka’). Wspomniane wyrazy reprezentują pojęcia relewantne kulturowo, bez znajomości których nie można zrozumieć sensu powiedzeń.

Rozpoznanie słów-kluczy stwarza podstawy do rozwinięcia badań nad przysłowiami hausa w ich aspekcie kulturowym i porównawczym. Ich analiza pozwala zaobserwować podobieństwa w formułowaniu tych samych myśli, przy pomocy takich samych konwencji konceptualizacyjnych jak w języku polskim.

Przysłowia synonimiczne w języku hausa i polskim

Szukanie odpowiedników przysłów hausa w języku polskim odbywa się na poziomie leksykalnym oraz semantycznym.

Pierwszy aspekt analizowany jest za pomocą wyróżniania konstytutywnych elementów leksykalnych przysłów oraz, jeśli występują, słów kluczy kultury, które ułatwiają zidentyfikowanie domeny semantycznej, do której odnosi się treść powiedzeń. Paralelne elementy leksykalne przysłów hausa i polskich, które nie zawsze są, dla obu lub jednego z tych języków, słowami kluczami kultury, stanowią podstawę do orzekania o stopniu podobieństwa paremii i pozwalają wysnuć hipotezę o ich wspólnym przekazie.

Weryfikuje ją drugi aspekt porównania, który opiera się na tym, jak dane powiedzenia rozumieją rodzimi użytkownicy tych języków. Dla hausa znaczenia przysłów zaczerpnięto ze zbiorów Yunusy (1977⁶³) i Kirk-Greene’a (1966⁶⁴) oraz słownika Abrahama (1962⁶⁵), a dla polskiego z leksykonu Kłosińskiej (2011⁶⁶) oraz Żmigrodzkiego (2007⁶⁷).

⁶² O. Frąckiewicz, *O “wodzie” w kulturze ludu Hausa*, „African Review. Przegląd Afrykanistyczny”, Warszawa, t. IV (2012), s. 19–23.

⁶³ Y. Yunusa, dz. cyt.

⁶⁴ A.H.M. Kirk-Greene, dz. cyt.

⁶⁵ R.C. Abraham, dz. cyt.

⁶⁶ K. Kłosińska, dz. cyt.

⁶⁷ P. Żmigrodzki, dz. cyt.

Pary porzekadeł zgromadzone w niniejszym artykule są synonimiczne, tzn. ekwiwalentne na poziomie semantycznym i leksykalnym. Pogrupowano je ze względu na treści, które wyrażają.

Szczególony status kulturowy ma w języku hausa pojęcie ‘woda’ kodowane przez leksem *ruwa*. Prawdopodobnie jest to związane z uwarunkowaniami środowiskowymi. Lud Hausa zamieszkuje przede wszystkim tereny północnej Nigerii i południowego Nigru, gdzie panuje gorący klimat, a przez pół roku, w okresie pory suchej, zwykle nie ma żadnych opadów⁶⁸. Dodatkowo status *ruwa* jako słowa klucza kultury potwierdzony jest faktem, że jest on najczęściej występującym w przysłowiaach rzeczownikiem⁶⁹.

Oto para synonimicznych powiedzeń w języku hausa i polskim, w której sposób obrazowania, oparty na odwołaniu do pojęcia ‘wody’, jest taki sam:

- (1) *In ruwa ya ci mutum, ko an ba shi kaifin takobi sai ya kama*
‘Jeśli woda pochłonie człowieka, choćby podano mu ostrze miecza – chwyci je’
pol. *Tonący brzytwy się chwytą*

W polskiej wersji przysłowia imiesłów *tonący* pełni funkcję podmiotu. Kodowane przez niego znaczenie ewokuje pojęcie ‘woda’, które w hausańskim odpowiedniku wyrażone jest wprost rzeczownikiem *ruwa*. Także druga część przysłów w obu językach odwołuje się do tego samego konceptu jakim jest ‘ostrzy przedmiot’, werbalizując go odpowiednio jako *brzytwa* i *kaifin takobi* ‘ostrze miecza’.

Zgromadzony korpus zawiera paremie, których konstytutywnym elementem jest pojęcie ‘Bóg’, kodowane przez rzeczownik *Allah*. Został on zidentyfikowany jako słowo klucz kultury Hausa na materiale przysłów⁷⁰. Poniższe porzekadła hausańskie i polskie świadczą o kulturowo zakorzenionym odwoływaniu się do Boga jako siły mogącej pomóc człowiekowi w trudnych chwilach:

- (2) *Wuya, sa tuna Allah*
‘Trudności sprawiają, że myśli się o Bogu’
pol. *Jak trwoga, to do Boga*

Powyższe występuje też w wersji alternatywnej (synonimia prowerbialna w obrębie jednego języka⁷¹):

- (3) *Sai an sha wuya, akan tuna Allah*
‘Gdy doświadcza się trudności, myśli się o Bogu’
pol. *Jak trwoga, to do Boga*

⁶⁸ O. Frąckiewicz, dz. cyt.

⁶⁹ P. Zając, dz. cyt., s. 31–32.

⁷⁰ Tamże.

⁷¹ E. Gendera, *Synonimia prowerbialna w języku hausa*, „Przegląd Orientalistyczny”, nr 4 (1987), s. 437–448.

W obu badanych językach obecne są przysłowia wskazujące na potrzebę samodzielnego kształtowania swojego życia w celu stworzenia Bogu okazji do pomocy człowiekowi:

- (4) *Allah ya ce: tashi in taimake ka*
'Bóg rzekł: powstań, abym ci pomógł'
pol. *Bóg pomaga tym, którzy sami sobie pomagają*

W niektórych porzekadłach hausańskich i polskich wyrażone są prawdy ogólne. Ta grupa przysłów przedstawia szczególnie wartość w badaniach nad uniwersalnością przekazu paremii, gdyż ze względu na charakter kodowanych przez nie treści, przypuszczalnie zawiera powiedzenia, których odpowiedniki zaświadczone są w wielu językach, np.

- (5) *Rigakafi ya fi magani*
'Profilaktyka jest lepsza od lekarstwa'
pol. *Lepiej zapobiegać niż leczyć*

- (6) *Matambayi ba ya bata*
'Pytający nie błądzi'
pol. *Kto pyta, nie błądzi*

- (7) *Laiɸn daɸi karewa!*
'Przyjemność jest winna tego, że się kończy'
pol. *Wszystko, co dobre szybko się kończy*

Zawiera także takie, w których sygnalizowane są obserwacje dotyczące przejawów ludzkich emocji:

- (8) *Labarin zuciya a tambayi fuska*
'O historię serca pyta się twarz'
pol. *Każdego twarz pokazuje, jakim się wewnątrz znajduje*

Powyższy przykład świadczy o podobnych wyobrażeniach kulturowych związanych z pojęciem 'twarz', zakodowanych w języku hausa i polskim⁷².

Uniwersalny przekaz mają paremie hausańskie i polskie, odwołujące się do tych samych tradycyjnych typów aktywności zawodowej, np. rolnictwa:

- (9) *Abin da mutum ya shuka, shi zai girba*
'Co człowiek posiał, to żąć będzie'
pol. *Co człowiek sieje, to żąć będzie*

⁷² Więcej na temat funkcjonowania w przysłowiaach hausa wyrazów nazywających części ciała w: S. Baldi, dz. cyt.

Powyższe przysłowia przekazują tę samą treść: los człowieka jest zależny od jego czynów.

Istnieją też paralelne powiedzenia dotyczące kowalstwa, mówiące o tym, że należy wykorzystywać nadarżające się okazje:

- (10) *Tun da zaƒi akan bugi karfe*
‘Żelazo się kuje póki jest gorące’
pol. *Kuj żelazo, póki gorące*

Zarówno w języku hausa jak i polskim odnaleźć można powiedzenia odwołujące się do tych samych stereotypów na temat płci⁷³:

- (11) *Karfin mata, yawan magana*
‘Siła kobiet [tkwi w tym, że] dużo rozmawiają’
pol. *Niewiasta każda wielomówna*

Zidentyfikowano także przysłowia opierające się na podobnych kulturowych skojarzeniach związanych z fizyczną ułomnością:

- (12) *Mai ido ɗaya ba ya gode Allah ba, sai ya ga makaho*
‘Jednooki nie dziękuje Bogu, dopóki nie zobaczy ślepego’
pol. *Między ślepyimi jednooki królem*

Kolejna para synonimicznych paremii opiera się na takiej samej konceptualizacji czynienia zła i jego konsekwencji:

- (13) *In za ka haka ramin mugunta, haka shi gajere*
‘Jeśli będziesz kopać dołek w złych zamiarach, wykop go płytko’
pol. *Kto pod kim dołki kopie, ten sam w nie wpada*

Pol. *kto pod kim dołki kopie* wskazuje na podstęp, celowe wyrządzenie zła drugiej osobie, co w hausańskiej wersji przysłowia wyrażone jest bardziej dosłownie: *in za ka haka ramin mugunta* ‘jeśli będziesz kopać dołek w złych zamiarach’. Hau. *haka shi gajere* ‘wykop go płytko’ sugeruje, że warto się „zabezpieczyć” na wypadek sytuacji, gdy ten, kto wykopał dołki *sam w nie wpada*, czyli podstęp obróci się przeciwko niemu. Są to zatem przysłowia o synonimicznym znaczeniu i paralelnej strukturze leksykalnej.

W korpusie znalazły się przysłowia mówiące o złodziejach. Obecność synonimicznego przysłowia w języku polskim implikuje fakt, że kradzież jest zjawiskiem potępianym niezależnie od kultury:

⁷³ Więcej na temat kulturowych wyobrażeń dotyczących płci w hausa: N. Pawlak, ‘Woman’ and ‘Man’ in Hausa Language and Culture, [w:] *Hausa and Chadic Studies in Honour of Professor Stanisław Piłaszewicz*, N. Pawlak, I. Will, E. Siwierska (red.), Warszawa 2014, s. 172–187.

- (14) *Abokin barawo, barawo ne*
 ‘Przyjaciół złodzieja jest złodziejem’
 pol. *I ten złodziej, co kradnie, i ten, co złodziejowi drabinę trzyma*

Pol. *ten, co złodziejowi drabinę trzyma* koduje znaczenie ‘pomocnik’. Do tego samego konceptu odwołuje się, występujący we frazie *abokin barawo* ‘przyjaciół złodzieja’, rzeczownik *aboki* mający leksykalne znaczenie ‘przyjaciół’. Jego prototypową cechą jest wchodzenie w różnego typu relacje z innymi podmiotami. Wskazuje na to duża łączliwość tego leksemu zaświadczona w złożeniach nominalnych typu: *abokin aiki* dosł. ‘przyjaciół pracy’ – ‘współpracownik’; *abokin ciniki*, dosł. ‘przyjaciół handlu’ – ‘kontrahent’; *abokin taftiya*, dosł. ‘przyjaciół podróży’ – ‘towarzysz podróży’⁷⁴.

Podsumowanie

Przysłowia hausa i polskie mają wiele wspólnych cech formalnych. Są podobnie zbudowane – posługują się analogicznymi schematami strukturalnymi, a także funkcjonują w zbliżony sposób w języku pisanym, co potwierdzone jest ich użyciem w literaturze.

Przysłowia można ogólnie podzielić na dosłowne (niemetaforyczne) i oparte na metaforze pojęciowej. Na drodze kognitywnych badań nad językiem potwierdzony jest fakt, że jest ona zjawiskiem uwarunkowanym kulturowo. Zatem przysłowia oparte na metaforze posługują się unikalnymi kodami kulturowymi⁷⁵. Z tymi obserwacjami koresponduje fakt, że synonimiczne przysłowia w języku hausa i polskim zostały znalezione wśród tej grupy porzekadeł, która jest stosunkowo mało „kulturowo specyficzna”. Są to porzekadła niemetaforyczne (przykłady nr 2, 3, 4, 5, 6, 7, 14) oraz takie, których treść konceptualizowana jest przy użyciu leksyki kodującej pojęcia zrozumiałe (choć wiazące się z odmiennymi wyobrażeniami) na gruncie wielu kultur – nie tylko Hausa i polskiej (przykłady nr 1, 8, 9, 10, 11, 12, 14). W takich synonimicznych parach zanika dystans kulturowy, który, jak już wspomniano wcześniej, budowany jest m.in. poprzez dobór słownictwa.

W zgromadzonym materiale znalazły się przysłowia mówiące o zachowaniu człowieka w trudnych sytuacjach (przykład nr 1). Niektóre z nich wskazują na kulturowo zakorzenione poszukiwanie pomocy u Boga (przykłady 2, 3, 4). Oddrębną grupę stanowią porzekadła oparte na ogólnoludzkich doświadczeniach życiowych (przykłady 5, 6, 7), niekiedy wartościujące negatywnie takie zachowania,

⁷⁴ R.C. Abraham, dz. cyt. G.P. Bargery, *A Hausa-English Dictionary and English-Hausa Vocabulary*, London 1934.

⁷⁵ G. Szpila, *Teaching Universal and Culture-Specific Concepts. A Case Study of English and Polish Proverbs*, „Prace Językoznawcze. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, z. 121 (2007), s. 319–321. G. Lakoff i M. Johnson, *Metaphors We Live By*, Chicago, 1980. [wydanie polskie: *Metafory w naszym życiu*, przeł. Tomasz Krzeszowski, Warszawa 2011, s. 94–97].

jak czynienie zła, czy kradzież (przykłady 13, 14). Innym sposobem obrazowania obecnym w przysłowia, który ma charakter uniwersalny, jest nawiązywanie do tradycyjnych zajęć, wykonywanych niezależnie od uwarunkowań kulturowych, takich jak rolnictwo i kowalstwo (przykłady 9, 10). W analizowanych paremiach znalazły się też takie, które opierają się na uniwersalnych stereotypach dotyczących cech kobiet (przykład 11) i ułomności fizycznych (przykład 12).

Obecność bliskich odpowiedników przysłów w języku hausa i polskim świadczy o istnieniu paralelnych schematów myślowych oraz postrzeganiu określonych zjawisk, sytuacji, ludzi, cech w podobny sposób, niezależnie od uwarunkowań kulturowych. Mimo dystansu geograficznego dzielącego oba języki, niektóre obserwacje rzeczywistości prowadzą do takich samych wniosków. Istnienie uniwersaliów semantycznych i konceptualnych znajduje swoje potwierdzenie w badaniach prowadzonych na materiale różnych języków (w tym afrykańskich) w ramach programu rozwijanego przez Wierzbicką⁷⁶:

...the variability of human cognition is not limitless; on the contrary, as empirical cross-linguistic research shows, there is a universal core of human thought, a universal repertoire of conceptual resources that constitutes the bedrock of all human understanding, including intercultural understanding and communication. This universal core of human thought can be specified (...) through any natural language, and it can serve as a basis for studying the variability of human cognition in a way that would make different conceptual systems comparable and mutually translatable⁷⁷.

Po przebadaniu możliwe największej liczby odpowiedników danego przysłowia w innych językach, można by orzec o uniwersalności jego przekazu i sposobu obrazowania. Porównując dwa języki należy mówić raczej o tym, co zbliża posługujące się nimi kultury. Niemniej jednak, tak duża dokładność w odpowiedniości przysłów, pozwala przypuszczać, że nie jest to przypadkowe i może się powtarzać w innych językach. Nie zostało to jednak dotychczas wystarczająco potwierdzone, a zidentyfikowanie uniwersalnych przekazów przysłów w skali świata wymaga badań paremiologicznych na szerszą skalę.

Mgr Patryk Zajac, doktorant w Katedrze Języków i Kultur Afryki UW; zainteresowania naukowe: etnolingwistyka, przysłowia hausa, wyrażenia funkcyjne w języku hausa, zapożyczenia arabskie w języku hausa.

⁷⁶ A. Wierzbicka i C. Goddard (red.), *Semantic and Lexical Universals: Theory and Empirical Findings*, Amsterdam – Philadelphia 1994. A. Wierzbicka, *Semantics, Culture and Cognition: Universal Human Concepts in Culture*, New York-Oxford 1992. A. Wierzbicka, *Semantics: Primes and Universals*, New York 1996.

⁷⁷ A. Wierzbicka, *Empirical Universals of Language as a Basis for the Study of Other Human Universals and as a Tool for Exploring Cross-Cultural Differences*, "Ethos", t. 33 (2005), nr 2, s. 260.

Bibliografia

1. Abraham R.C., *Dictionary of the Hausa language*, London 1962.
2. Adalberg S., *Księga przysłów, przypowieści i wyrażeń przysłowiowych polskich*, Warszawa 1889–1894.
3. Adamu Y.M., *Idan so cuta ne*, Kano 1989.
4. Baldi S., *Body Parts in Hausa Proverbs*, “Studies of the Department of African Languages and Cultures”, t. 46 (2012), s. 7–21.
5. Bambale M.B., *Kome nisan dare*, Zaria 1994.
6. Bambale M.B., *Kowa ya bar gida*, Zaria 1994.
7. Bargery G. C., *A Hausa-English Dictionary and English-Hausa Vocabulary*, London 1934.
8. Bartmiński J., *Językowe podstawy obrazu świata*, Lublin 1977.
9. Frąckiewicz O., *O “wodzie” w kulturze ludu Hausa*, „African Review. Przegląd Afrykanistyczny”, Warszawa, t. IV (2012), s. 19–23.
10. Furniss G., *Poetry, Prose and Popular Culture in Hausa*, London 1996.
11. Gendera E., *Synonimia prowerbialna w języku hausa*, „Przegląd Orientalistyczny”, nr 4 (1987), s. 437–448.
12. Imam Alh. A., *Magana jari ce [Mowa jest skarbem]*, Zaria 1960.
13. Karin Magana. „*Iya magana ma da ranarsa!*” [*Przysłowia. „Umiejętne wysławianie się jest sztuką”*], Zaria 1950.
14. Katsina S.I., *Tura ta kai bango [Przyparci do muru]*, Zaria 1983.
15. Kirk-Greene A.H.M., *Hausa ba dabo ba ne [Hausa nie jest czarną magią]*, Ibadan 1966.
16. Kłosińska K., *Słownik przysłów. Przysłownik*, Poznań 2011.
17. Kuszak K., *Przysłowie jako językowy nośnik wartości – perspektywa pedagogiczna*, „Studia Edukacyjne”, nr 26 (2013), s. 39–62.
18. Lakoff G. i M. Johnson, *Metaphors We Live By*, Chicago, 1980. [wydanie polskie: *Metafory w naszym życiu*, przeł. Tomasz Krzeszowski, Warszawa 2011].
19. Pawlak N., *‘Woman’ and ‘Man’ in Hausa Language and Culture*, [w:] *Hausa and Chadic Studies in Honour of Professor Stanisław Piłaszewicz*, N. Pawlak, I. Will, E. Siwierska (red.), Warszawa 2014, s. 172–187.
20. Pawlak N., *Dom w opozycji do buszu i świata. Perspektywa kulturowa pojęcia ‘gida’ w języku hausa*, „Etnolingwistyka” 22 (2010), s. 129–144.
21. Pawlak N., *Pomyśleć i powiedzieć w języku hausa*, w: „Języki Afryki a kultura”, Z. Podobińska (red.), Warszawa 2004, s. 161–173.
22. Piłszczikowa N., *Przysłowia, zagadki, bajki hausa*, w: E. Tryjarski (red.), *Z Czarnego Lądu*, Warszawa 1958, s. 70–124.
23. Piłaszewicz S., *Historia literatur afrykańskich w językach rodzimych. Literatura hausa*, Warszawa 1983.
24. Pweddon N., *Proverbs and Tales as Stylistic Devices in Chinua Achebe’s Novels and Short Stories*, “Jos Journal of Humanities” t. 1 (1998) nr 1, s. 267–278
25. Robinson Ch.H., *Hausa Grammar*, London 1897.
26. Prietze R., *Haussa-Sprichwörter und Haussa-Lieder*, Kirchhain 1904.

27. Sadowska A., *Tytuły prasowe – ich budowa i funkcja*, „Acta Universitatis Lodzianis. Folia Litteraria Polonica”, tom 9 (2007), s. 401–413.
28. Saleh Y.S., *A Contrastive Analysis of English and Hausa Proverbs in Selected Texts*, Zaria 2014. [niepublikowana praca magisterska napisana w Department of Art and Social Science Education Ahmadu Bello University pod kierunkiem R.J. Dauri, Ph.D.].
29. Stanek K., *Litość po turecku, czyli wzorzec kulturowy zawarty w języku*, „Studium Praktycznej Nauki Języków Obcych”, www.spnjo.polsl.pl [dostęp z: 07-05-2018], 2009, s. 192–199.
30. Szmydtowa Z., *Przysłowia i zwroty przysłowiowe w utworach Kochanowskiego*, „Pamiętnik Literacki”, 45/1 (1954), s. 30–60.
31. Szpila G., *Teaching Universal and Culture-Specific Concepts. A Case Study of English and Polish Proverbs*, „Prace Językoznawcze. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, z. 121 (2007), s. 317–323.
32. Szpila G., *Przysłowie – semantyka tekstu jednozdaniowego*, „Język Polski”, nr 5 (1999), s. 371–378.
33. Merrick G., *Hausa Proverbs*, London 1905.
34. Mischlich A., *Lehrbuch der hausanischer Sprache*, Berlin 1911.
35. Usman A.K., *An Annotation of Selected Hausa Parallel Proverbs*, „Journal of Modern Education Review” t. 4 (2014) nr 11, s. 892 – 899.
36. Wierzbicka A., *Semantics, Culture and Cognition: Universal Human Concepts in Culture*, New York-Oxford 1992.
37. Wierzbicka A. i C. Goddard (red.), *Semantic and Lexical Universals: Theory and Empirical Findings*, Amsterdam – Philadelphia 1994.
38. Wierzbicka A., *Semantics: Primes and Universals*, New York 1996.
39. Wierzbicka A., *Understanding Cultures through Their Key Words*, New York-Oxford 1997. [Wydanie polskie: Wierzbicka A., *Słowa klucze. Różne języki – różne kultury*, Izabela Duraj-Nowosielska (przekł.), Warszawa, 2007].
40. Wierzbicka A., *Empirical Universals of Language as a Basis for the Study of Other Human Universals and as a Tool for Exploring Cross-Cultural Differences*, „Ethos”, t. 33 (2005), nr 2, s. 256–291.
41. Will I., *Programmed by Culture? Why Gestures Became the Preferred Ways of Expressing Emotions among the Hausa*, [w:] A. Storch (red.), *Consensus and Dissent: Negotiating Emotion in the Public Space*, Amsterdam – Philadelphia 2017, s. 125.
42. Whitting Ch., *Hausa and Fulani Proverbs*, Lagos 1940.
43. Yunusa Y., *Hausa a dunkule na daya [Hausa w pigułce, tom pierwszy]*, Kano 1977.
44. Zając P., *Słowa klucze kultury w przysłowiaach hausa*, Warszawa 2017. [praca magisterska napisana w Katedrze Języków i Kultur Afryki WO UW pod kierunkiem prof. Niny Pawlak]
45. Żmigrodzki, P. (red.), *Wielki słownik języka polskiego*, Kraków 2007 [dostępny pod adresem: www.wsjp.pl].

